

КОНЦЕПЦИИТЕ ЗА ИСТОРИЧЕСКИЯ ПРОЦЕС В РАЗВИТИЕТО НА СОЦИО- КУЛТУРНАТА МИСЪЛ

1. Основни концепции за произхода на общество- то

В развитието на философската мисъл са налице различни концепции за произхода на обществото. Една от тях е теологическата, възникнала и развила се през древността и в епохата на средните векове. Според нея човекът и обществото се представят като продукт на божията милост (респ. воля). Така например в Първа книга Мойсеева „Битие“¹ се заявява, че бог е сътворил човека, като му е поръчал да се плоди и множи, да пълни земята, да я обладава и да господарува над останалите живи същества. Бог, се казва там, е сътворил човека не как да е, а по свой образ и подобие, като му е задал и възможността за размножаване в лицето на първата разнополова двойка – Адам и Ева. От тази двойка по-късно се развиват отделните родове, които пък дават началото на отделните народи². Казано накратко, тук е налице една монофилетическа теория за произхода на обществото, съгласно която всички днешни хора са произлезли от едни и същи прародители и в този смисъл са роднини. В този план родственото чувство (проявяващо се на различни равнища) се разглежда като най-важния фактор на социалното обединение на хората, на техния организиран начин на живот. Доколкото възникването на човека и обществото не е станало от само себе си, тук е налице една идея за техния свръхестествен (изкуствен) произход³.

Основна слабост на посочената концепция е, че тя не може да даде отговор на въпроса защо бог е решил да създаде човека и обществото? Според Бердяев той ги е създал, защото е имал нужда да дари с любов някого, както и да бъде обичан, любим от някого⁴. Тук обаче възниква друг въпрос: кога бог е осъзнал тази своя нужда? По този начин човешката история неусетно се превръща в божествена история, нещо, което за Бердяев е напълно нормално.

През епохата на Просвещението и буржоазните революции ролята на теологията и на религиозната философия на историята постепенно намалява, без да изчезне напълно. В произведенията на мислителите от това време се развиват идеите за определящата роля на човешкия (а не на божествения) разум по отношение възникването и развитието на обществото. По този начин причините за появата на обществото и неговото развитие понататък се снемат от небето на земята. Човекът се еманципира от божеството и се представя като основен творец на своето социално обединение.

Рационалистическата философия на историята в зрялата си (класическа) форма издига една значително различна идея за произхода на човешкото общество (респ. държавата). Тази идея се проявява в т. нар. конвенционални (договорни) теории, за основоположник на които се смята Томас Хобс с известното му произведение „Левиатан“. В действителност обаче първите наченки на посочените теории можем да търсим още в социално-историческите възгледи на Мо Цзи (древен Китай) и Епикур (древна Гърция).

Според договорните теории обществото, гражданското общество, държавата (тези термини често се употребяват тук като синоними – З. И.) е продукт на разумната воля на хората. До възникване на гражданското състояние (статус цивилис) хората са живеели в т. нар. естест-

вено състояние (статус натуралис), което малко се е отличавало от животинското. В това естествено състояние всеки индивид, както се изразява Макиавели, е водел самостоятелен и откъснат от другите индивиди начин на живот⁵. Не са съществували никакви обществени връзки, всеки е преследвал своя личен и тясноegoистичен интерес, като се е противопоставял на другите. По отношение на земята и на всички други материални ценности, в това състояние е господствало „правото на силния“ или на „първонастанилия се“ (Русо) и то е господствало само до тогава, докогато съответният индивид е бил в състояние да запази това положение⁶. Ето защо отношенията между хората в естественото им състояние според Хобс се характеризирали като „война на всички против всички“⁷. Това създавало перманентна заплахата от изстреблението на човешките индивиди и заличаването на човешкия род. И ето че като алтернатива на това състояние възниква идеята за сключване на споразумение (договор) между хората с цел, както отбелязва още Мо Цзи, те да не си вредят един на друг и да не търпят вреда. Със сключването на т. нар. „обществен договор“, който представлява „взаимно прехвърляне“ на право (Хобс), хората преминават от първоначалния хаотичен и див начин на живот към един организиран и цивилизован начин на живот. От състояние на война се преминава към състояние на мирно съвместно съществуване. Гарант на сключения между хората договор става държавата в лицето на суверена (Русо), избран от всички с цел да защитава всеки в рамките на договореното. По този начин формираното върху основата на обществения договор обединение на хората, олицетворявано от държавата – Левиатан (Хобс), придобива статута на „обществена личност“, в която са опредметени волята и желанията на всеки гражданин.

Независимо от вариациите и нюансите, които срещаме в различните конвенционални теории, като правило те

си приличат по това, че обясняват възникването на обществото не като естествено-исторически процес, а като изкуствен, сътворен от хората процес, или, казано с други думи – като създаване, а не като ставане. По този начин общественото състояние се противопоставя на необщественото и не става ясно как и на каква степен на това необществено състояние възниква общата идея за обединение на хората, т. е. за създаване на общественото състояние. Въобще съзнанието за обединение, за сключване на договор остава, както се изразява К. Василев, един голям Хикс⁸, който трудно би могъл да бъде разрешен.

Въз основа на натуралистично-материалистическата линия във философията, на Дарвиновата теория за еволюцията, на някои догадки на английските икономисти Адам Смит и Давид Рикардо и пр. през XIX в. възниква историко-материалистическото разбиране за обществото. В рамките на това разбиране влиза и т. нар. „трудова теория“ за произхода на човека и обществото, която сменя в себе си и заедно с това развива Дарвиновото обяснение на този процес. За Дарвин антропогенезата е процес, който се е реализирал изцяло под влиянието на биологични фактори – естествения и половия отбор, изменчивостта и наследствеността, борбата за съществуване и т. н. За Енгелс (един от основоположниците на трудовата теория за антропо- и социогенезата)⁹ тези природно-биологически фактори, макар и да са изключително важни за появата на човека и обществото, нямат решаващо значение в този процес. Такова значение според него има трудът, който се издига като основен антропогенен и социогенен фактор.

От гледна точка на трудовата теория предчовекът се е превърнал в човек, когато неговата инстинктивна животинска дейност е добила характера на целесъобразна (човешка) дейност. В този смисъл заедно с появата на труда се е появил и човекът.

Разбира се, самата трудова дейност, а значи и самият човек, не са се появили изведнъж. Това е дълга еволюция, в хода на която животинската дейност се превръща в трудоподобна, а последната – в трудова.

Основната причина за прехода от животинска към трудоподобна, а оттам и към трудова дейност според Енгелс са съществени изменения, които са настъпили в жизнените условия на нашите предци. В резултат на климатичните изменения – заледряванията, предчовекът е изпаднал в такива условия на живот, при които не е можел да задоволява своите първични нужди (главно нуждата от храна) наготово. В новите условия той е трябвало да полага усилия, за да оцелее.

Разглеждайки този процес, Фридрих Кликс говори за два вида хоминиди, единият от които е положил началото на антропогенезата¹⁰. Това са т. нар. австралопитеци (от *australo* – южен) тип Африканикус (тип А) и тип Робустус (тип Р). Първият тип е бил значително по-дребен и по-слаб от втория. Ето защо, когато през ранния ледников период на плейстоцена растителността намалява, този първи тип бива изтласкан от втория от гористите области на Южна и Средна Африка в неплодородната и суха савана. Единствената растителност, която съществувала там, била високата до метър суха трева и разпилените на големи разстояния храсталаци. Поради това, за да оцелее в новите условия, А-тип е трябвало непрекъснато да се движи, за да събере поне част от необходимата му храна. Доколкото растителната храна не е била достатъчна за изхранването му, той е бил принуден да се задоволява с всичко, което му попадне – насекоми, дребни животни и т. н. По този начин А-тип става всеяден, за разлика от тип Р, който запазва своя вегетариански начин на живот¹¹ и по-късно бива унищожен от първия.

Новите условия на живот довели до едно твърде съществено следствие – изменили морфологическата орга-

низация на тип А. Високите треви на саваната и потребността да се следи какво става в нея принудили тип А да възприеме изправения вървеж. По този начин се освободили предните крайници, които били изключително необходими за новия начин на набавяне на храна – събирателство и улавяне на дребни животни. Нещо повече – доколкото събирателската дейност била крайно недостатъчна за оцеляването на вида, тип А бил принуден да ловува и по-едри животни¹², което не можело да стане, ако не бъдат освободени предните крайници. С освобождаването на предните крайници се появила координацията око – ръка, зрителното поле се изместило напред, за да се наблюдават необятните простори на саваната. Постепенно ръката се усъвършенствала. Някои техники и операции от извършваната дейност започнали да се запечатват в главата на тип А и да се използват преднамерено и повторно в следващата дейност. Това фактически било първият акт на осъзнаване на тяхната роля и значение. Вторият акт бил осъзнаването на обстоятелството, че някои случайно попаднали от природата предмети (камъкът, дървото и пр.) могат значително да облекчат извършваната дейност (лова или защитата) и да повишат нейната ефективност. До този момент обаче дейността на предчовека все още нямала трудов характер, по-скоро била трудоподобна, защото, както отбелязва Енгелс, трудът започва с изработването на оръдията на труда¹³. Последното означава, че същинската трудова дейност се появява тогава, когато човекът мисли предварително за това, което му предстои да извърши, и за оръдията, с които би могъл да го извърши. В този случай той подготвя нужните си сечива – заточва ги (чрез очукване на отделните камъни или заостряне на тоягата напр.), като по такъв начин създава форми и оръдия, които не са съществували в готов вид в природата. Тъкмо осъзнаването на нужната форма на природния материал и нейното изработване е, така да се каже, послед-

ният решаващ акт на превръщането на предчовека в човек, на трудоподобната дейност в труд. В този смисъл човекът, трудът и съзнанието се появяват едновременно.

Посочените изменения в условията на живот на разглеждания тип А най-после наложили своя отпечатък и върху начина му на живот. Още от самото начало по силата на своята незащитеност и уязвимост този тип е трябвало да води колективен (стаден) живот, защото, както се изразява Х. Спенсър, няколко чифта уши чуват по-добре от един чифт и няколко чифта очи виждат по-добре от един чифт. Колективният начин на живот обаче бил обусловен не само от потребността за защита на вида, но и от потребността за набавяне на храна, тъй като неразполагащите с естествени органи за нападение индивиди не били в състояние да се справят сами с другите животни. По този начин ловуването по необходимост се осъществявало колективно.

Но колективният лов е предполагал координация и организация на дейността на индивидите в името на общата цел. Това породило потребността от комуникации между тях. Първите форми на комуникация били жестовете, мимиките, нечленоразделните звуци, които постепенно се оказали недостатъчни и недотам удобни за поддържане на връзките им, защото, първо, жестът и мимиката ангажирали крайниците, които били необходими за друга дейност – за лов например, и второ, с развитието на практическата дейност те вече не били в състояние да изразят всичко, което е искал или трябвало да каже един индивид на друг. Животът се усложнявал и предметите, включени в него, се разширявали. За всеки предмет, всяко явление, всяка ситуация, респ. функция, е било необходимо да се създаде знак. Диференциацията на действителността породила диференциация на изразните средства. Неразчленените звуци модулирали в членоразделна реч, като се появили отделни срички и думи, с които се означавали но-

вите дейности и предмети. Този акт имал огромно значение, защото снел необходимостта от жестикулацията и постепенно освободил предните крайници от несвойствената им дейност.

Разбира се, появата на речта като средство за комуникация се осъществило не отделно, а успоредно и в тясна връзка с другите изменения в биологичната и морфологичната организация на предчовека. За Енгелс появата на речта произтича непосредствено от появата на труда, а заедно с него и на съзнанието, като на свой ред самата реч, доколкото става формата, в която мисли човекът¹⁴, се оказва могъщ фактор за превръщането на мозъка на маймуната в човешки. „Най-напред трудът – пише той, – а след него и по-късно заедно с него езикът – това са двата най-съществени стимула, под влиянието на които мозъкът на маймуната се превърнал в човешки мозък“¹⁵. Посочените изменения в крайна сметка довели до трансформацията на маймуната в човек и на животинското стадо в човешко общество, т. е. довели до появата на социалната форма на организация на живота и на човека като социално същество.

Както се вижда, приведената концепция се различава съществено от теологическата и рационалистическата. Тук възникването на човека и обществото се представят като естествено-исторически процес, като резултат от еволюцията на определен тип човекоподобна маймуна, а заедно с това и на нейния стаден начин на живот, в ядрото на която стои трудът. Тази концепция отхвърля рационалистическия възглед за това, че хората в предобщественото състояние са живели изолирано и разпокъсано, необединени от каквито и да било връзки. Тя застъпва становището, че в предобщественото състояние човекът, ако и да не е бил още такъв, все пак е живял колективно. В този смисъл появата на човешкото общество не е отричане на индивидуалния начин на живот на нашите пред-

ци, а напротив – еволюция на техният колективен начин на живот, на тяхното животинско стадо. Тази концепция дава едно материалистическо обяснение на възникването на обществото, което е противоположно на идеалистическите интерпретации на този въпрос. Тя е опит да се обясни неговият произход от само себе си, чрез себе си, а не с намесата на външни фактори и причини.

Ако възникването на обществото се обяснява нееднозначно, не по-малко нееднозначно се обясняват и неговите движещи причини. По същество и тук можем да открием три основни концепции, всяка от които вижда субекта, двигателя на социалния живот в различни феномени.

2. Основни концепции за двигателя на социалния процес

Първата исторически сложила се концепция за двигателя на социалния процес е споменатата теологическа концепция, основана на преданията на Вехтия и Новия завет от свещената книга на християните – Библията. Смишълът на тази концепция се състои в постулирането на бога (Яхве, Йехова) не само като творец на света и човека, но и като директен или индиректен субект на социалния процес. Началото на човешката история е свързано с изгонването на Адам и Ева (първата двойка човеци) от Едемската градина (Божие царство) заради извършения от тях грях – откъсването на забранения от бога плод от дървото на познанието. Оттук насетне като че ли човекът става самостоятелно, независимо от бога същество. Изгонването му от рая и оставянето му да се грижи сам за себе си обаче е ориентирано не толкова към неговия земен живот, колкото към неговото повторно завръщане в Божието царство, след окончателното изкупление на греха. Нещо повече – и извън тази ориентация човекът не е автономен, не е оставен изцяло на себе си. Обратно, той се